

بررسی سیر تحول طراحی حروف کتاب فارسی اول دبستان (از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ در ایران)*

چکیده:

پس از ورود چاپ سربی و سنگی، وظیفه تولید کتاب از کاتبان به دستگاه‌های چاپ سپرده شد. به دلیل نزدیکی کتب سنگی به نسخ کاتبان، امکانات صفحه‌آرایی و امرارمعاش خوشنویسان، خط نستعلیق و چاپ سنگی رونق یافت؛ بنابراین اولین طراحان حروف خوشنویسان بوده‌اند. ازجمله اهداف این مقاله بررسی سیر تحول طراحی حروف موجود در کتاب فارسی اول دبستان از ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ است لذا سؤالات اصلی این تحقیق عبارت‌اند از: چه تغییراتی در طراحی حروف کتاب فارسی اول دبستان از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ صورت گرفته است؟ علل پیدایش و اعمال و نتیجه این تغییرات چیست؟ روش تحقیق این مقاله توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. نتایج نشان می‌دهد از سال ۱۳۰۰ خط نستعلیق و نسخ در کتاب‌ها به کار می‌رفت. از سال ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۲ نیاز به حروف چاپی موجب شکل‌گیری و طراحی حروف مناسب برای تولید کتاب شد و خط نسخ به دلیل قابلیت

زینت لطفی آصف
دانشجوی کارشناسی ارشد
دانشگاه سوره، تهران، ایران.
Email: lotfizinat@yahoo.com

علی اصغر شیرازی
(نویسنده مسئول)
دانشیار دانشگاه شاهد، تهران،
ایران.
Email: a_shirazi41@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۲۲

تبدیل به حروف چاپی در صنعت چاپ به کار گرفته شد و از سال ۱۳۴۱ کتاب‌ها از خط نستعلیق فاصله گرفت. برای نوشتن مطلوب، قبل از دهه‌ی ۷۰ در لوحه‌های کتاب فارسی خطوطی در جهت افق، عمود، مورب و منحنی برای آغاز تمرین نوشتن اضافه شد ولی از سال ۱۳۸۰ سه نوع رسم‌الخط تحریری و نسخ و شبه نستعلیق به کار گرفته شد. با افزایش سه شیوه رسم‌الخط برای خواندن و نوشتن، مشکلاتی برای دانش‌آموزان به وجود آمده و هنوز فونت مناسب برای کتاب فارسی اول دبستان طراحی نشده است.

واژگان کلیدی: طراحی حروف، کتاب فارسی، اول دبستان.

* این مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «آسیب‌شناسی طراحی حروف در کتاب فارسی اول دبستان از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۵ در ایران» در دانشگاه سوره به راهنمایی نگارنده دوم استخراج گردیده است.

مقدمه:

دانش‌آموزان با ورود به مدرسه با اولین کتاب درسی که کتاب فارسی نام دارد آشنا می‌شوند. این کتاب، فراگیری‌اش بر یادگیری کتاب‌های دیگر تأثیر بسیاری دارد و منشأ سوادآموزی است. کتابی که می‌تواند دانش‌آموزان را علاقه‌مند به یادگیری کند و رسماً باید از روی آن نوشته شود و دانش‌آموزان سعی بر تقلید از آن دارند. همچنین نقش حروف و کلمات و شکل آن‌ها در رشد یادگیری بسیار مهم است و باید متناسب با ویژگی‌های مرتبط با توانایی‌های جسمی و روحی دانش‌آموزان طراحی گردد و چون نوشتن در نوع خود بسیار مهم است، به همین دلیل آموزش آن باید به‌طور دقیق، مستمر و پیگیر صورت گیرد و تمهیداتی اندیشیده شود که ارتکاب اشتباهات از ابتدا به حداقل برسد. تولید کتاب در گذشته با کاتبان بود که با هر دو خط نسخ و نستعلیق کتب را می‌نوشتند. با ورود صنعت چاپ و پیشرفت تکنولوژی، افزایش تولید کتاب درسی و نیاز به چاپ آسان‌تر کتاب، بیش‌ازپیش احساس شد. از این‌رو، حروفی که برای چاپ به کار می‌رفت باید قابلیت استفاده در چاپ را می‌داشت و طراحان می‌بایست متناسب با صنعت چاپ حروف را طراحی می‌کردند. لذا نقش طراحان حروف در ایجاد فونت مناسب، آشکار شد. از سویی با بهره‌گیری از صنعت چاپ در ایران، حروف طراحی‌شده برای کتاب فارسی اول دبستان متنوع گردیدند. هدف این مقاله بررسی سیر تحول فونت‌های موجود در کتاب‌های فارسی اول دبستان از ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ و پاسخ‌گویی به این سؤالات است که چه تغییراتی در طراحی حروف کتاب فارسی اول دبستان از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ صورت گرفته و علل پیدایش و نتیجه‌ی اعمال این تغییرات چه بوده است؟ نحوه تجزیه و تحلیل اطلاعات در این مقاله کیفی و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است. در این تحقیق جامعه‌ی آماری کتاب‌های فارسی اول دبستان از سال ۱۳۰۰ تا

۱۳۹۵ هستند که تعداد نمونه موردبررسی ۱۰ کتاب است.

پیشینه پژوهش:

فاطمه بحری نژاد (۱۳۹۱) در کتاب اردیبهشت^۳ در مقاله‌ی «رابطه‌ی اصول تجسمی در تایپوگرافی آثار چاپ سنگی»، به رابطه‌ی خوشنویسی و تایپوگرافی در چاپ سنگی دست‌یافته و اصول برقراری و انتقال پیام‌های نوشتاری و غیر نوشتاری را موردبررسی قرار داده است. جمال‌الدین اکرمی (۱۳۸۰)، در کتاب ماه کودک و نوجوان در مقاله‌ی «دگردیسی ناتمام پروانه‌ی ای به نام فارسی اول دبستان»، ضمن اشاره به کتاب‌های فارسی اول دبستان در سال‌های ۱۳۷۹ و ۱۳۸۰ به نکاتی در کتاب فارسی «بخوانیم» اشاره می‌کند مانند این‌که کودک فقط صداهای «آ، ب، ا» را خوانده، ناگهان با واژه‌های جدید بابدادک، ابر، دریا و دست روبرو می‌شود، آن‌هم با خط نوشتاری ویژه‌ی تندنویسی و زیبانویسی. به تعداد زیاد اشعار و جایگاه مناسب استفاده از لوحه‌ها در کتاب انتقاد شده و به ویژگی‌های تصویری روی جلد به تحلیل نوشتار و تصویر در کتاب‌های فارسی پرداخته‌شده است. غلامرضا عمرانی (۱۳۸۰)، در کتاب ماه کودک و نوجوان در مقاله «معرفی کتاب جدید زبان‌آموزی فارسی اول دبستان»، به سه نکته‌ی محتوا، روش تدریس و چگونگی ارائه کتاب فارسی پرداخته، تفاوت‌های کودکان و معلمان دیروز و امروز و توانایی‌های متفاوت افراد و دلایل وجود دو کتاب «بخوانیم و بنویسیم» را مطرح کرده و ما را با ساختار کتاب آشنا می‌کند. اصغر صدر، امیر اجانلو (۱۳۸۱)، در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران در مقاله «کاستی‌های خط فارسی و پیامدهای آن در آموزش زبان فارسی»، به توصیف کاستی‌های خط فارسی و بررسی دشواری‌هایی که این کاستی‌ها در طول فرایند یادگیری، یاددهی که گریبان‌گیر دانش‌آموزان و معلمان می‌شود، پرداخته و عنوان نموده

چاپ سنگی و چاپ سربی و ورود آن به ایران

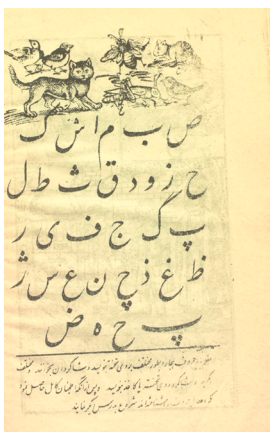
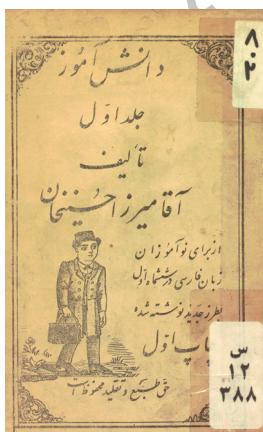
چاپ کتاب‌های فارسی از اواسط دوره‌ی فتحعلی شاه قاجار آغاز گشت. در آن هنگام دو گونه از چاپ در ایران رایج شد: یکی چاپ سربی^۱ و دیگری چاپ سنگی^۲. کتاب‌های چاپ سنگی بیشتر به دو خط نستعلیق و نسخ منتشر می‌گشت. تا زمان رواج یافتن چاپ، کاتبان و خوشنویسان عهده‌دار تولید کتاب به روش نسخه‌نویسی بودند. این گروه از هنرمندان نمی‌توانستند در ساختار تهیه و توزیع کتاب به روش چاپ سربی نقشی داشته باشند چراکه در این چاپ، تمام کتاب حروف‌چینی و سپس چاپ می‌شد و به‌جای یک نسخه، در شمارگان حدود پانصد نسخه تکثیر می‌گردید. همچنین امکانات صفحه‌آرایی در چاپ سنگی، نسبت به آغاز صنعت چاپ سربی، بیشتر بود زیرا کاتب می‌توانست از خطوط گوناگون، ضخامت‌های گوناگون قلم و کرسی چلیپا استفاده کند. (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۱۶۸-۱۶۹). (تصویر ۱)

با ورود صنعت چاپ نقش کاتبان کم‌رنگ شده و صنعت چاپ رواج می‌گیرد. اولین طراحان حروف، خوشنویسان بوده‌اند که با تغییراتی که در خوشنویسی می‌دادند حروف را قابل استفاده در دستگاه چاپ می‌کردند. «چاپ کتاب در زمان ناصرالدین‌شاه در چند چاپخانه در تهران، تبریز و چند شهر دیگر آغاز گردید.» (سلطانزاده، ۱۳۶۴: ۲۶۳). با شکل‌گیری چاپخانه‌ها، در چاپ سربی از خط نسخ استفاده می‌شد که به دلیل زمختی، حروف

که می‌توان از آن به‌منظور غلبه بر کاستی‌های موجود از خط نسخ ساده و علائم زیروزبر (اعراب) استفاده کرد. همچنین، رابطه خط و زبان و اهمیت نوشتار نسبت به گفتار مطرح و انواع خطوط (اندیشه‌نگار، الفبایی و واژه‌نگار) را بیان کرده است. از سوی دیگر، به کاستی‌های خط فارسی و شکل‌های متفاوت نوشتاری اشاره و پیامدهای کاستی‌های خط فارسی از جمله شباهت بعضی از حروف مانند «واو» در نوشتن با تلفظ‌های متفاوت در خواندن را مطرح کرده است.

عادل ظفری نژاد و دیگران (۱۳۸۴)، در فصلنامه روانشناسی و علوم تربیتی در مقاله «ارزشیابی مهارت نوشتن (کتاب بخوانیم و بنویسیم) دانش‌آموزان پایه اول ابتدایی مدارس شهر یاسوج»، به زبان نوشتاری و رویکردها و روش‌های آموزش خواندن و نوشتن، به مراحل یادگیری نوشتن و به مقایسه روش‌های تدریس کنونی با گذشته پرداخته است و مشکلات نوشتاری دانش‌آموزان را مطرح کرده است.

حیدر قمری (۱۳۹۲)، در نشریه تعلیم و تربیت در مقاله‌ی «ارزشیابی خط کتاب فارسی اول دبستان» به مناسب بودن خطوط کتاب فارسی اول دبستان (تحریری، نسخ، شبه نستعلیق) برای خواندن و نوشتن دانش‌آموزان این پایه پرداخته و خط نسخ را به دلیل سادگی و رعایت خط تحریری مناسب تر از خط تحریری دانسته‌اند.

تصویر ۱- نمونه صفحات کتاب فارسی اول دبستان با چاپ سنگی سال ۱۳۳۲، (مأخذ: <http://mahallati-12.blogfa.com>)

تصویر ۲ (ب) - نحوه چینش حروف، مأخذ: (chapemarkazi.com)

تصویر ۲ (الف) - نمونه‌هایی از حروف سربی برای چاپ ماشینی، مأخذ: (https://irfont.ir/topics-tag)

خوانایی و وضوح خط تأثیر داشت از این رو در نحوه نگارش آن تغییراتی ایجاد شد.

بدین ترتیب که با برداشتن پوسته کمی از قلم نی، حروف ضخیم‌تر نوشته‌شده، در کار با چاپ راحت‌تر عمل می‌کند. کلهر با توجه به مرکب و امکانات اجرایی در چاپ سنگی، در شیوه‌ی نستعلیق آن زمان تغییراتی ایجاد کرد. از جمله اینکه به‌جای سبک تیز و تند و ظریف میرعماد که در قالب‌های سنگی چاپ از میان می‌رفت و قابل چاپ نبود، حروف را به شکل جمع‌وجور و چاق‌تر نوشت (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۱۲۸). بدین ترتیب در چاپ سربی و سنگی، خط نسخ که دارای اتصالات درخورد و مناسب حروف‌چینی دستگاه‌های چاپ بود به کار گرفته شد و در نهایت از آن خط نسخی استخراج گردید که در روزنامه‌ها استفاده می‌شد و آن را نسخ روزنامه‌ای نامیدند. (تصویر ۳) از طرفی حروف خط نستعلیق وقتی در کنار هم قرار بگیرند، ترکیبات متفاوتی پیدا می‌کنند و مناسب خط چاپی نیست زیرا در چاپ قطعات فلزی باید در کنار هم و در یک راستا روی خط افق قرار بگیرند و بالا و پایین نشوند که این امکان

مطبوع ایرانیان نبود. ضمن اینکه در چاپ سربی تصاویر هم زیبایی و ظرافت نداشتند؛ لذا چاپ سنگی رونق یافت. کتاب‌های چاپ‌شده با چاپ سنگی به کتاب‌های که توسط کاتبان طراحی می‌شدند نزدیک‌تر بود؛ بنابراین چاپ سنگی جای چاپ سربی را گرفت و سنت کهن خوشنویسی با چاپ سنگی حفظ شد. چاپ سنگی این امکان را به هنرمندان خوشنویس و هم‌نگارگر و مذهب می‌داد که نقوش خود را به‌طور مستقیم بر روی کاغذ منتقل سازند. بدین ترتیب سنت‌های کتاب‌سازی همچون حفظ می‌شد (ره‌نورد، ۱۳۸۸: ۱۴۷). هرچند کتاب‌های چاپ‌شده وقت و هزینه‌ی کمتری نسبت به کتاب‌های دست‌نویس کاتبان داشت. (تصویر ۲)

با اتفاقی که با ورود صنعت چاپ به ایران در سال ۱۲۲۷ رخ داد، این عرصه‌ی جدید در مقابل کلیه‌ی خطوط سنتی با آغوش باز گسترده شد و از این میان خط «نسخ» به دلیل اینکه ظرفیت تبدیل به حروف چاپی را داشت، تن به سازش با تکنولوژی داد و به بهای از دست دادن بسیاری از زیبایی‌هایش، به قالب حروف سربی درآمد. تلاش‌های دیگر برای خطوط مختلف از جمله خط ملی، یعنی «نستعلیق» تقریباً بی‌نتیجه ماند و تنها در چاپ سنگی آن‌هم با حفظ تمام کیفیات بصری‌اش، حاضر به همکاری و همگامی شد و در نتیجه شاهکارهایی از بزرگانی چون میرزا محمدرضا کلهر و دیگران در این زمینه برای روزنامه‌های آن زمان به وجود آمد (نجابتی، ۱۳۸۱: ۱۴). از آنجا که خط نستعلیق دارای ارزش خطی بالا و ظرافت‌های زیادی است؛ لذا در چاپ ظرافت‌های آن از میان رفت که روی

تصویر ۳ - نمونه خط روزنامه‌ای در دوران قاجار. (مأخذ: asrpress.ir)

تصویر ۵- صفحاتی از کتاب فارسی اول دبستان سال ۱۳۰۷، مأخذ: (https://www.hambastegimeli.com)

به بالا اجباری می‌شود. پس از کودتای ۱۲۹۹، در سال ۱۳۰۰ برای همه‌ی پایه‌های اول تا ششم ابتدایی، کتاب فارسی برای نخستین بار از نظر شکل و محتوا، یکدست تألیف می‌شود. موضوع و محتوای کتاب‌های درسی ادبیات تنوع و انسجام بیشتری پیدا می‌کنند. کتاب‌ها از نظر کاغذ مرغوب و از تجلید مقوایی و پارچه‌ای محکم و بادوام برخوردار می‌شوند.

کتاب اول دبستان، ۱۳۰۷

آغاز: بنام خدا
 ا ب پ ت ث ج چ ح خ ...
 انجام: ... و لم یکن له کفواً احد
 آموزش حساب و طرز خواندن خط نسخ و نستعلیق و حمد و سوره در انتهای کتاب آمده است. نستعلیق خوش، ۸ سطر، اندازه‌ی: ۱۰،۵ در ۱۲،۵ س. م، مصور. واژه‌نامه به‌صورت زیرنویس. کاغذ: شکر، رنگ، ۸۰ صفحه. جلد: مقوایی، روکش کاغذ ابره به رنگ سیاه، عطف و گوشه‌ها گالینگور مشکی، آستر و بدرقه کاغذ صورتی‌رنگ. (وزیری کوچک) (سلطانپفر و همکاران، ۱۳۷۶: ۲۷۹). (تصویر ۵)

کتاب اول دبستان، ۱۳۰۹

آغاز: بنام خدا
 ا ب پ ت ث ج چ ح خ ...
 انجام: ... و لم یکن له کفواً احد
 قسمتی از انتهای کتاب به آموزش حساب و طرز خواندن خط نسخ و نیز حمد و سوره اختصاص دارد.
 نستعلیق خوش، در اندازه‌ی متوسط، اندازه‌ی سطور مختلف، چاپ سوم، تهران، چاپخانه مجلس، وزارت معارف، سطر، مصور، توضیحات به‌صورت

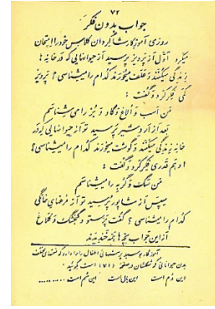
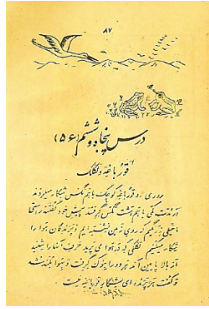
آن به چاپ می‌رسیده است و یا تأسیس چاپخانه مدرسه دارالفنون ۳ برای چاپ کتاب‌های اختصاصی مدرسه دارالفنون بوده و به‌ندرت به کارهای دیگر می‌پرداخته است (سلطانپفر و همکاران، ۱۳۷۶: ۵). در آغاز امر تألیف کتاب‌های درسی در دارالفنون، نوشته‌ها به خط نسخ و نستعلیق بود که در چاپخانه‌ای که در مدرسه وجود داشت چاپ می‌شدند. تشکیلات این چاپخانه اختصاصاً برای چاپ کتاب‌های درسی که عموماً در این چاپخانه به چاپ می‌رسید مجهز شده بود. این چاپخانه از سال تأسیس آن در ۱۲۶۸ تا حدود سال ۱۳۰۰، جمعاً در حدود ۳۰ الی ۴۰ کتاب درسی را چاپ و صحافی و انتشار داد و تا سال ۱۳۲۶ نیز برقرار بوده است (همان: ۷).

با شروع نهضت آزادی خواهی و تأسیس مشروطیت در ایران و تأسیس مدرسه‌های جدید دولتی و خصوصی، کتاب‌هایی تألیف شد از جمله:

- تعلیم الاطفال از میرزا محمود خان مفتاح الملک (الفبا و قرائت فارسی)
- معلم الاطفال از میرزا فتحعلی آخوند (در قفقاز)
- معلم الاطفال از احمد حسین زاده درزمینه‌ی آموزش املا و اخلاق و دیگر مسائل اجتماعی آن زمان.

ویژگی کتاب‌های زبان و ادب فارسی در این دوره:

این کتاب‌ها دارای قطع و اندازه گوناگون، چاپ سنگی و حروف‌چینی یا خطی و خط کتاب‌ها نیز نستعلیق یا نسخ‌اند، از نظر رسم‌الخط و محتوا از برنامه و انسجام ویژه‌ای برخوردار نیستند. در سال ۱۲۸۹ تحصیلات ابتدایی برای کودکان هفت‌ساله

تصویر ۶- جلد و صفحات کتاب فارسی اول ابتدایی سال ۱۳۱۸ هجری شمسی. مأخذ: (www.shahrefarang.com)

... تهران، شرکت مطبوعات، شرکت طبع کتاب، مصور، توضیحات به صورت زیر نویس. متن دروس به نسخ خوش و متن اشعار به خط نستعلیق بود. برای تمرین نوشتن از دانش آموز خواسته می شد از روی خطوط تحریر نوشته شود. نمونه های خط نستعلیق متناسب با خط کرسی در آن به کودکان آموزش داده می شد. در برخی دروس مانند درس ۵۶ با اعراب گذاری برای سهولت در خواندن نیز در کتاب فارسی وجود داشت. در حال ماند کتب سال های قبل، نگارش کتاب توسط کاتبان انجام شده است. فهرست مطالب در صفحه آخر به صورت چاپ سربی آمده است. کاغذ: شکری رنگ، ۷۹ صفحه. جلد: مقوایی، روکش کاغذی... روی جلد عنوان و مشخصات کتاب، پشت جلد فهرست کتب دبستانی که از طرف وزارت فرهنگ منتشر شده آمده است. ۱۴،۵ در ۲۲ س.م. (وزیری کوچک) (همان: ۲۸۱). (تصویر ۶)

کتاب اول ابتدایی: الفبای راه نو ۱۳۲۴ هجری شمسی و نمونه ای از کتاب ۱۳۲۹

نگارش: کاظم زاده ایرانشهر، حسین، ۱۲۶۲-۱۳۴۰. آغاز: لوحه ها انجام: ... مادر مهربان ما به خط نستعلیق و نسخ خوش، در اندازه ی متوسط، مختلف السطور، ۱۱ در ۱۷ س.م. تهران، شرکت نسبی حاج محمد حسین اقبال و شرکا، ۱۳۳۵. مصور (بخش فرنگی)، ۸۸ صفحه. جلد: شومیز کرم و قهوه ای روی جلد تصویر دارد. ۱۴ در ۲۲ س.م. (وزیری کوچک). متون مانند کتاب های دوره ی قبل با خط نسخ، اشعار نیز با خط نسخ و نستعلیق در متن دیده می شود. خط نستعلیق مستقر در خط

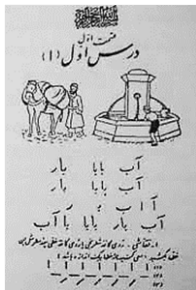
زیرنویس. کاغذ: شکری رنگ، ۸۰ صفحه. جلد: مقوایی، روکش کاغذ ابره به رنگ سیاه و قرمز... قطع وزیری کوچک (همان: ۲۸۰).

کتاب اول دبستان، ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶

آغاز: بنام خدا ا ب پ ت ث ج ح خ ... انجام: ... و لم یکن له کفواً احد در انتها کتاب قسمتی به آموزش حساب و خواندن خط نسخ و نیز حمد و سوره آمده است. نستعلیق و نسخ خوش، در اندازه ی متوسط، مختلف السطور، در اندازه های مختلف، چاپ نوزدهم تا بیست و چهارم به تاریخ ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶، تهران، چاپخانه شرکت مطبوعات، شرکت طبع کتاب، چاپخانه فرهنگ، وزارت معارف، مصور، فهرست مندرجات در بعضی از چاپها در ابتدای کتاب، توضیحات به صورت زیر نویس. کاغذ: شکری رنگ، ۷۸ صفحه. جلد: مقوایی، روکش کاغذی، جدول حاشیه ای ... روی جلد عنوان، پشت جلد فهرست کتب آمده است، ۱۵ در ۲۲،۵ س.م. (وزیری کوچک) (همان: ۲۸۹).

کتاب اول دبستان، ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۱

آغاز: دستور به آموزگاران راجع به الفبا، ۱- حروف را باید به ترتیب از صفحه... انجام: ... و لم یکن له کفواً احد در صفحات اولیه روش تدریس یادآوری شده است و در انتهای کتاب قسمتی را به آموزش حساب و خواندن خط نسخ و نیز حمد و سوره اختصاص داده است. نستعلیق و نسخ خوش، در اندازه ی متوسط، مختلف السطور، در اندازه های مختلف

تصویر ۷- (ب) صفحه ای از کتاب فارسی اول دبستان ۱۳۲۹. مأخذ: (https://www.hambastegimeli.com)

تصویر ۷- (الف) صفحاتی از کتاب فارسی اول دبستان ۱۳۲۴. مأخذ: (www.asriran.com)

برنامه‌بودجه و با مباشرت و وسیله مؤسسه انتشارات فرانکلین، یکدست و یک‌شکل چاپ‌شده و به‌رایگان در اختیار دانش آموزان قرار می‌گیرند. در کتاب‌های فارسی، زبان و ادبیات این دوره علاوه بر ادبیات، حساب، نقاشی و رسم نیز آورده می‌شود. باروی کار آمدن دکتر پرویز خانلری، به‌عنوان وزیر آموزش و پرورش در سال ۱۳۴۱، سازمان کتاب‌های درسی ایران تأسیس می‌شود (ماهری، ۱۳۹۴: برگرفته از سایت آموزش مبنایی زبان فارسی).

از سال ۱۳۴۱، حروف چینی کتاب فارسی برای نخستین بار از خط نستعلیق فاصله گرفت و حروف چاپی مناسب کتاب‌های دبستانی در آن به کار گرفته شد (صفائی نیا، ۱۳۸۹: ۲۵). «در کتاب فارسی اول دبستان سال ۱۳۵۸ حجم متن و نوع ضخامت حروف کاملاً بر صفحه مسلط است.» (همان: ۱۱۶). خشکی و تیزی حروف در کتاب مذکور دیده می‌شود و همچنان همان شیوه‌های قبلی ادامه می‌یابد. (تصویر ۹)

طراحی حروف کتاب فارسی اول دبستان از سال ۱۳۶۰ تا سال ۱۳۸۰ (دهه ۶۰ و ۷۰)

کرسی و خط نسخ نیز کماکان به‌وسیله کاتب نوشته‌شده چنانچه برای کم و زیاد کردن فواصل حروف، حرف کاف و یا حرف ع متناسب با اندازه‌ی مصرع اجرا شده‌اند. کتاب‌ها کماکان به‌صورت سیاه و سفید است. (تصویر ۷)

کتاب فارسی اول دبستان سال ۱۳۳۹

کتاب فارسی با خطاطی محمد سلحشور از خوشنویسان معروف و نقاشی نیز از پرویز کلانتری بود که در شرکت سهامی اُفت به‌صورت رنگی چاپ شد. به‌عنوان نمونه در کتاب فارسی سال ۱۳۳۹، خط نستعلیق در پانویس‌ها، روی جلد کتاب و صفحه معرفی کتاب و خطی شبیه نسخ در متن به‌کاررفته است. طراحی جدید حروف برای نگارش دانش آموزان که تقریباً تا ده‌ها سال بعد مورد استفاده قرار گرفت از این ایام دیده می‌شود؛ البته استفاده از خط نستعلیق در برخی صفحات در متن اشعار دیده می‌شود. (تصویر ۸)

کتاب فارسی اول دبستان از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۵۸

از سال ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۲، کتاب‌های چهارپایه‌ی ابتدایی از جمله فارسی، به هزینه سازمان

تصویر ۸- جلد و صفحاتی از کتاب فارسی اول دبستان سال ۱۳۳۹. مأخذ: (www.cicom.ir/category)

تصویر ۱۰- تصاویری از کتاب فارسی اول دبستان. مأخذ: (DSN1335.mihanblog.com)

نرفته بودند و غالباً هم این مکان‌ها یافت نمی‌شد. این دست ورزی توسط لوحه‌ها، مناسب و به‌جا بوده و در نوشتن به دانش آموزان کمک فراوانی می‌کرده است و در واقع مقدمه‌ای برای آغاز نوشتن بود. در برخی صفحات متون حروف چینی شده‌اند و البته از تعداد اعراب‌ها کم شده است. (تصویر ۱۱)

رسم الخطی که در دهه ۶۰ و ۷۰ برای آموزش خط به دانش آموزان کلاس اول ابتدایی به کار می‌رود، شباهت اندکی به خط «نسخ» دارد. در این رسم الخط، برای راحت نویسی دانش آموزان و ساده‌تر شدن خط، قسمت‌هایی از دورها و انحنایها، به خطوط مستقیم تبدیل و برای اتصالات هم از زاویه‌ها و گوشه‌های هندسی استفاده شد. در این خط، کلیه حرکت‌های افقی حروف و اتصالات بر خط زمینه منطبق است.

در این رسم الخط حرکت‌ها و جای حروف، با حرکت‌های رسم الخط کلاس دوم ابتدایی به بعد که همان «نستعلیق» است، تفاوت‌هایی دارد؛ این امر در کلاس‌های بالاتر دانش آموزان را دچار اشکال می‌کند؛ بنابراین ضروری است که در بعضی از این حرکت‌ها و جای حرف روی خط

تصویر ۹- تصاویری از کتاب فارسی اول دبستان. مأخذ: (DSN1335.mihanblog.com)

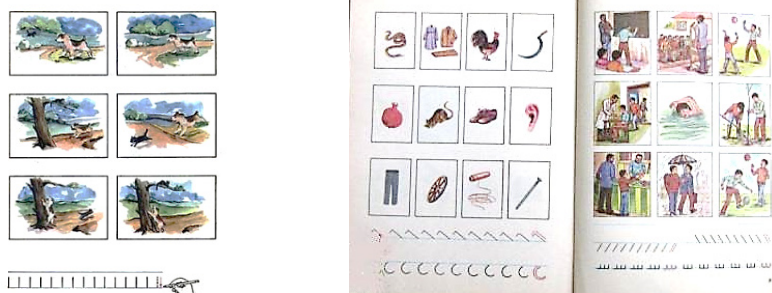
کتاب اول دبستان سال ۱۳۶۲

پدیدآوران: درفشه، منوچهر

نقاش: زمان زمانی، اکبر چابک، فریدون جهانشاهی
عنوان قراردادی: فارسی اول دبستان ویژه نیمه بینایان، عنوان: فارسی اول دبستان، موضوع: فارسی. محل نشر: تهران، ناشر: وزارت آموزش و پرورش، زبان: فارسی. ۴۰ صفحه. (تصویر ۱۰)

بیشتر متن کتاب با خط نسخ است. طراحی حروف الفبا و کلمات، بسیار زمخت و تیز هستند، از دوایر که به خطوط، نوعی روانی را می‌دهد کاسته شده است؛ البته به‌طور بسیار محدود در حد یکی دو نمونه در شعر کتاب مذکور از خط نستعلیق که با دست کتابت شده، استفاده شده است. در حدود ۱/۳ متن کتاب فارسی اول به‌وسیله ماشین حروف چینی شده‌اند که به همراه اعراب است. به علت عدم توانایی در نگارش، در کتاب فارسی قبل از دهه ۷۰ لوحه‌های آموزشی به کار گرفته شده که جهت حرکت دست را در حالت‌های افقی، عمودی، اریب و منحنی هدایت می‌کرده و نوعی تمرین برای آغاز نوشتن در کودکان محسوب می‌شده است.

چون در آن سال‌ها اغلب کودکان به مهدکودک

تصویر ۱۱- لوحه های کتاب فارسی اول دبستان ۱۳۶۰ هجری شمسی به بعد. مأخذ: (www.karkketab.com)

آن مرد آسب دارد.

تصویر ۱۳- (الف) نمونه یک سطر با رسم الخط کلاس اول ابتدایی، مأخذ: (حاجی آقاجانی، ۱۳۷۸: ۶۰).

مادر با برادرَم در باران آمد.

تصویر ۱۲- (ب) نمونه خط کتاب فارسی اول دبستان سال های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰، مأخذ: (<http://axgig.coml>).

تصویر ۱۲- فارسی اول دبستان سال ۱۳۶۰. مأخذ: (<http://axgig.coml>)

به چهار صورت (ب ب ب ب) به کار برده می شود، در خط شبهه نسخ فقط دو شکل آن (ب ب) بکار رفته است. (تصویر ۱۴)

خطوط این دهه دارای ساختاری ساده و بیشتر متشکل از خطوط مستقیم (افقی و عمودی) است و منحنی‌ها که بیشتر شامل دایره‌ی چون (ن، ج، چ، ع، غ، س، ص، ق، ل، ی) می شود، در آن کمتر دیده می شود؛ اما اشکالاتی هم در این خط مشهود است از جمله زوایای تندوتیز و گوشه‌های زاویه‌دار حروف که خط را تندوتیز جلوه می‌داد. قامت بلند الفها (خطوط عمودی) خط را کمی قلدر نموده و البته کمی انحنا، برای این خطوط و زیبایی‌اش مورد نیاز بود. از طرفی نداشتن مسیره‌های دایره‌ای و انحناها در مفردات و کلمات، یادگیری در امر خواندن و نوشتن را سهل می‌کند. هم معلمان حروف الفبا را راحت‌تر یاد می‌دهند و هم یادگیری حروف الفبا برای دانش آموزان آسان‌تر می‌گردد.

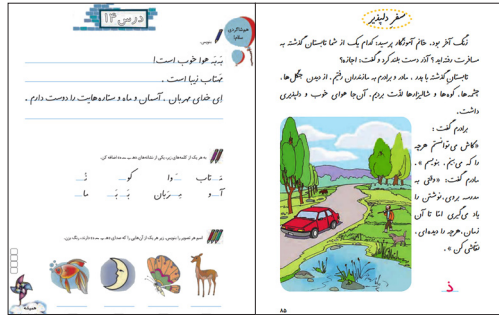
طراحی حروف در کتاب‌های فارسی اول دبستان از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۵

تصویر ۱۴ - نمونه صفحات کتاب فارسی اول دبستان سال های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰

زمینه، در رسم الخط کلاس اول ابتدایی تغییراتی داده شود (حاجی آقاجانی، ۱۳۷۸: ۶۰). (تصویر ۱۲)

کتاب فارسی اول دبستان (تألیف سال ۱۳۶۷) دارای ۱۱۰ صفحه است. در صفحات ۱۲-۱ تصاویر متفاوتی ارائه شده است که آموزگار در هفته‌های اول سال، به کمک این تصاویر، صداها و همچنین آشنایی با نوشتن را به کودکان یاد می‌دهد. برای آموزش هر یک از حروف الفبای زبان فارسی، عکس در رابطه با آن حرف ارائه شده است. مثلاً در مورد آموزش حرف «ت» تصاویر توپ و توت مشاهده می‌شوند. (تصویر ۱۳) بعد از یادگیری چند حرف، صفحاتی بدون متن و فقط دارای تصاویر وجود دارند که به کمک این تصاویر، کودکان حروف فراگرفته را دوره و تمرین می‌کنند. در نهایت پس از یادگیری تمام حروف الفبا، صفحات ۱۱۰-۸۵ کتاب اختصاص به متون ساده‌ای برای تمرین قابلیت خواندن کودکان دارد. بعضی از این متون ساده دارای تصویر و تعدادی بدون تصویر هستند (اعزاز، ۱۳۷۰: ۵۸-۵۹). خط نوشتاری این کتاب توسط فریدون جهانشاهی طراحی شده بود و دارای خطوط ریز و خشک با زوایای تیز است. خط محکمی که گویا بیشتر برای پسران طراحی شده است. خط سال‌های قبل از ۱۳۸۰ توسط جبار باغچه‌بان در نظر گرفته شده بود. این خط که الفبا را با آن یاد می‌دادند بسیار به خط نسخ شباهت داشته، بنابراین آن را شبهه نسخ نامیده اند. در خط شبهه نسخ از کمترین شکل حروف در اتصالات آن استفاده شده است مثلاً حرف «ب» که

تصویر ۱۶- نمونه خط تحریر، مأخذ: (کتاب فارسی اول دبستان، ۱۳۹۵: ۸۵ و ۹۲)

۳- از نظر نحوی قرارگیری روی خط زمینه شامل:

- حروف بالای خط کرسی شامل: ا، د، ذ، ر، ز، ه، و.
- حروف کشیده روی خط زمینه: ب، پ، ت، ث، ف، ک، گ.
- دایره شامل: ج، چ، ع، غ، س، ص، ق، ل، ن، ی.
- سایر حروف: ط، ظ، م.

در این کتاب ریز بودن کلمات متناسب با دید کودک اول دبستان نیست؛ لذا کلمات باید واضح و خوانا باشند. «چشم بیشتر دانش آموزان قبل از ۶ سالگی آماده برای خواندن نیست زیرا هماهنگی لازم میان ماهیچه‌های چشم برای حرکت آن بر روی نوشته تا اندازه‌ای نتیجه رشد عصب و ماهیچه بوده و تا ۶ سالگی به وجود نیامده است. چشم بچه‌ها در اوایل این دوره دوربین است و تقریباً مقارن ۸ سالگی به‌طور عادی برای خواندن سازگار می‌گردد.» (شریعتمداری، ۱۳۸۱: ۱۳۵). (تصویر ۱۶) خط نسخ^۵، این خط در بخش روان خوانی و نوشته‌های زیر تصویرهای کوچک و سرخط

تصویر ۱۷- نمونه هایی از خط نسخ در کتاب فارسی اول دبستان، مأخذ: (فارسی اول دبستان، ۱۳۹۵: ۳۹ و ۱۱۵).

شب آست . مادر بزرگ داستان می گوید . او داستان جوجه اردک زشت را می گوید .

تصویر ۱۵ - نمونه خط تحریری در کتاب فارسی اول دبستان سال های ۱۳۸۰ به بعد، مأخذ: (فارسی اول دبستان، ۱۳۹۵: ۶۲).

از سال ۱۳۸۰، از سه نوع خط نسخ، تحریری و نستعلیق در کتاب‌های فارسی اول دبستان استفاده شد. همچنین از همین سال بر مبنای خط تحریری فونت کامپیوتری طراحی شد که «آموزان» نام گرفت. این فونت دارای ۲۲۰ حرف بوده و به دلیل انحناهای زیادش بسیار چشم‌نواز است و در کتاب فارسی اول دبستان مورد استفاده قرار گرفت؛ اما معایبی چون یکسان نبودن حروف را در آن شاهد هستیم از جمله اینکه برخلاف خط شبه نسخ که حروف متصل را خلاصه به دو شکل کرده‌اند در خط تحریری مثلاً حرف «ج» به چندین شکل نوشته می‌شود. از سال ۱۳۹۰، فونت «آموزان تحریری» در کتاب فارسی اول دبستان استفاده شد. (تصویر ۱۵)

خط تحریری ساده

در متن درس‌ها آمده است. این خط سرمشق نوشتار کودکان است. هدف از به‌کارگیری این خط، آسان‌سازی حرکت دست کودکان، سهولت و سرعت و زیبایی در نوشته است. این خط به دلیل داشتن ضخامت یکسان از سادگی بیشتری نسبت به نستعلیق برخوردار است.

۱- از مشخصه‌های خط تحریری، شیب‌دار بودن حروف و کلمات آن است که نوشتن آن بر روی خط کرسی برای دانش آموزان اول دبستان سخت است مانند کلمات **صمیم پاخت**.

۲- هر حرف بنا به حرف قبل از خود شکل مختص به خود را می‌گیرد، بنابراین اشکال متفاوتی از تک حرف‌ها را در اتصالات می‌بینیم؛ مانند حرف «ج» در کلمات **بهار، پجهره، جوجه، خند، کجنگ** و حرف «د» به صورت **بد**.

تمرین‌های فارسی و سؤال‌های کتاب کار یا آن فعالیت‌هایی که جنبه خواندنی دارند، به کار گرفته شده است. هدف اصلی این خط، کمک به خواندن، سرعت و سادگی تشخیص است. (تصویر ۱۷)

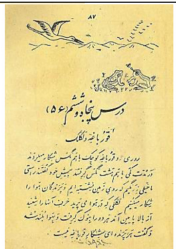
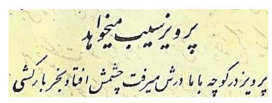
خط نستعلیق ساده یا شبه نستعلیق، هدف این خط پرورش حس زیبایی شناسی و سواد بصری دانش‌آموزان و توجه به جنبه هنری خط در فرهنگ ایران است. این خط فقط در کتاب «باهم بخوانیم»، در بخش شعرها، استفاده شده است.

تصویر ۱۸- نمونه خط نستعلیق، مأخذ: (کتاب فارسی اول دبستان، ۱۳۹۵: ۴).

(تصویر ۱۸)

جدول ۱- طراحی حروف در کتاب فارسی اول دبستان، از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ در ایران. (مأخذ: نگارندگان)

نستعلیق و نسخ توسط کاتب نوشته شده	نوع خط و ویژگی‌ها	تا قبل از ۱۳۰۰
چاپ سنگی	نوع چاپ	
نستعلیق خوش (کتابت)، نوشتارها بر پایه خط کرسی تنظیم شده	نوع خط و ویژگی‌ها	سال ۱۳۰۷
	تصویر کتاب	
چاپ سنگی و چاپ سیاهوسفید	نوع چاپ	سال ۱۳۰۹
نستعلیق خوش و نسخ- توسط کاتب نوشته شده، آزادی عمل کاتب در نگارش حروف و کلمات خط نسخ	نوع خط و ویژگی‌ها	
چاپ سنگی	نوع چاپ	
نستعلیق خوش و نسخ- توسط کاتب نوشته شده، آزادی عمل کاتب در نگارش حروف و کلمات خط نسخ	نوع خط و ویژگی‌ها	۱۳۱۵ و ۱۳۱۶
	تصویر کتاب	
چاپ سنگی و سیاهوسفید	نوع چاپ	
نستعلیق و نسخ خوش- همان گونه که در سال‌های پیش اجرا می‌شد اعراب‌گذاری در برخی متون برای بهتر خواندن	نوع خط و ویژگی‌ها	۱۳۱۷ تا ۱۳۲۱
	تصویر کتاب	
چاپ سنگی، فهرست مطالب در صفحه آخر به صورت چاپ سربی و سیاهوسفید	نوع چاپ	

نتیجه:

دانش آموزان برای ورود به دبستان و یادگیری دروس، ابتدا با کتاب فارسی مواجه می‌شوند. این کتاب از دوره‌ی قاجاریه تا امروز متناسب با وضعیت آموزش با بهره‌برداری از فناوری‌های جدید تولید می‌گردد. این پژوهش باهدف بررسی سیر تحول طراحی حروف موجود در کتاب‌های فارسی اول دبستان از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ به پاسخ‌گویی به سؤال‌های زیر پرداخت که چه تغییراتی در طراحی حروف کتاب فارسی اول دبستان صورت گرفته و علل پیدایش و نتیجه‌ی اعمال این تغییرات چه بوده است؟

شیوه‌های خوشنویسی مرسوم در دوره‌ی قاجار، نستعلیق و نسخ در کتاب‌آرایی از سوی کاتبان صورت می‌گرفت. ورود صنعت چاپ (چاپ سربی) و چاپ سنگی، ظرفیت‌های تولید و تکثیر کتاب را تغییر داد. از سویی نوع خطوط نیز با بهره‌گیری از امکانات فناوری‌های جدید تغییراتی پیدا کرد. خط نستعلیق ظرافت‌های خود را برای حضور و باقی ماندن در حوزه چاپ از دست داد؛ اما در چاپ سربی ظرفیت تبدیل به حروف چاپی را داشت و مورد اقبال واقع شد. در هر حال هر دو شیوه یعنی نستعلیق و نسخ در کتاب‌های فارسی اول دبستان برای خواندن و نوشتن مورد بهره‌برداری قرار گرفت. با ورود دستگاه‌های چاپ جدید، افزایش چاپ کتاب و تولید انبوه شایع گردید؛ لذا شیوه‌هایی لازم بود تا شرایط تغییر دائم در چاپ کتاب بتواند نیازش را تأمین نماید. بدین منظور طراحی حروف جهت طراحی حروف الفبای فارسی و علائم مرتبط با در نظر گرفتن خوانایی و زیبایی پا به میدان گذاشت؛ لذا طراحی حروف که در ابتدا به‌وسیله‌ی کاتبان اجرا می‌شد از حالت دست‌نویس برای چاپ سنگی خارج گردید. تحول طراحی حروف از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۹۵ چنانچه در (جدول ۱) ارائه شد، در کتاب‌های فارسی اول دبستان قابل‌رؤیت است. در این ایام با توجه به سیاست‌گذاری‌های وزارت معارف و بعداً آموزش و پرورش، از همان خطوط نستعلیق و نسخ

استفاده گردید، سپس از نستعلیق فاصله گرفته شد و در دوره‌ای شباهت اندکی به نسخ پیدا کرده و از این پس خط تحریری به خطوط قبلی اضافه شد.

از آغاز پیدایش چاپ تا دهه ۴۰ کتاب‌های فارسی اول دبستان با خط نستعلیق و نسخ چاپ می‌شده که از خط نستعلیق به دلیل چاپ سنگی استفاده کردند. از دهه ۴۰ به بعد، فونتی محکم و تیز و خشک که کمی هم برای چشم آزاردهنده اما بسیار بزرگ و غالب بر صفحه بوده، در کتاب‌ها به‌عنوان خط خوانایی و نوشتاری دانش آموزان در نظر گرفته شد. از سال ۱۳۸۰، در کتاب‌های فارسی، این دو خط با نام‌های شبه نسخ و شبه نستعلیق به‌کاررفته است. از این سال خط سومی وارد کتاب‌ها شد، این خط تحریری به‌عنوان خط نوشتاری کتاب فارسی اول دبستان در نظر گرفته‌شده که با خط خوانایی دانش آموزان که مشابه خط نسخ است متفاوت بوده و دانش آموزان با دو گونه خط مواجه شدند.

متأسفانه خط تحریری کتاب سال اول دبستان مطابق با اصول خوش‌نویسی ارائه نشده و حروف به‌درستی بر روی خط زمینه قرار نگرفته‌اند؛ لذا در هنگام آموزش مشکل‌ساز شده است. عدم تبعیت از خط زمینه موجب‌ات بدخطی دانش آموزان را فراهم کرده است. همچنین آموزش خط تحریری به دانش آموزان وقت‌گیر است و اکثر دانش آموزان توانایی نوشتن این خط را ندارند و معمولاً درشت و بد خط می‌نویسند. از سویی دو کتاب «بخوانیم و بنویسیم» در سال اول دارای خطوط متفاوتی شده‌اند، هر سه خط در این دو کتاب دیده می‌شوند که مشکلاتی را در خواندن و نوشتن برای دانش آموزان به وجود آورده است و پیشنهاد می‌گردد از یک نوع خط استفاده شود.

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- این نوع چاپ که به آن چاپ حروفی و چاپ برجسته نیز می‌گویند، از کنار هم نهادن حروف سربی و منعکس ساختن آن بر کاغذ به وجود می‌آید. در آغاز ورود فن چاپ به ایران، چاپ سربی راه به اعتبار واژه لاتینی آن، توپوگرافی می‌نامیدند (www.khojastegan.com). نخستین چاپخانه نوین (چاپ سربی) در تبریز در زمان عباس میرزا تأسیس و اولین کتاب چاپ‌شده رساله جهادیه نوشته عیسی ابن حسین قائم‌مقام فراهانی بوده است که در سال ۱۲۳۳ برای نخستین بار و در سال ۱۲۳۴ برای دوم چاپ‌شده است. چاپ سربی تا سال ۱۲۶۹ در ایران رواج داشت و سپس جای خود را به مدت نزدیک به یک قرن به چاپ سنگی داد.
- ۲- فن چاپ سنگی، پیش از پایان قرن هجدهم به وسیله آلوینس سفندلر اختراع و از کشور روسیه وارد ایران شد. نخستین ماشین چاپ با حروف متحرک با حمایت میرزا عباس در تبریز راه‌اندازی شد (فلور، ۱۳۹۱: ۲۶).
- ۳- دارالفنون، معادل اصطلاح فرنگی «پلی‌تکنیک» مرکز آموزشی دانش و فن نوین بود نخستین آموزشگاه و نخستین دانشگاه رسمی ایران که مقدماتش توسط میرزا تقی‌خان امیرکبیر فراهم و به ریاست قلی‌خان هدایت در پنجم ربیع‌الاول ۱۳۶۸ (سیزده روز پیش از قتل امیرکبیر) افتتاح شد. دارالفنون آزمایشگاه فیزیک، شیمی و داروسازی و کارخانه شیشه و بلور و شم‌سازی و چاپخانه داشت و فراگیران علاوه بر مطالعه‌ی نظری، به فعالیت‌های عملی نیز می‌پرداختند. ساختمان دارالفنون در محوطه وسیعی در شمال ساختمان سفارت روس بین خیابان ناصری (ناصرخسرو) و الماسیه (باب همایون) ساخته شد. سن دانش‌آموزان به هنگام ورود به دارالفنون بین ۱۴ تا ۱۶ سال بود (www.kojaro.com).
- ۴- وزارت معارف عنوان وزارت فرهنگ سابق و وزارت آموزش و پرورش فعلی در ایران و افغانستان است. اولین بار قانون اداری معارف کشور در سال ۱۲۸۹ به تصویب رسید و نام وزارت علوم به وزارت معارف تغییر یافت و برای آن تشکیلات جدیدی مشخص شد (ویکی‌پدیا).
- ۵- نسخ یکی از قدیمی‌ترین خطوط مستدیر و قوسی است که ابداع گردید. این خط به‌ویژه در میان قشر معمول جامعه به علت تسهیل نسبی‌اش در خواندن و نوشتن جذبه پیدا کرد. نسخ تقریباً با پایانه‌های افقی کوتاه نوشته می‌شود و تقریباً عمق عمودی‌های بالا و پایین خط زمینه برابر است. منحنی‌ها کامل و عمیق و خطوط مستقیم و عمودی‌ها راست هستند و کلمات عموماً دارای فاصله‌های مناسبی هستند (سفادی، ۱۳۸۱: ۶۶).

منابع:

- افشار، مهاجر (۱۳۸۸). *گرافیک در صنعت نشر*، چاپ اول، تهران: انتشارات سمت.
- اعزاز، شهلا (۱۳۷۰). *نضاد میان آموزش پرورش و جامعه*، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۱ و ۲، صص ۷۹-۵۵.
- تیموری، کاوه (۱۳۹۱). *آموزش خط تحریری در دبستان*، رشد آموزش هنر، دوره‌ی نهم، شماره ۴، صص ۵۳-۴۲.
- حاجی آقاجانی، هادی (۱۳۷۸). *آموزش خوشنویسی برای معلم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- رضائی نبرد، امیر (۱۳۹۲). *خوشنویسی و طراحی حروف*، چاپ دوم، تهران: جمال هنر.
- رهنورد، زهرا (۱۳۸۸). *تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی (کتاب آرای)*، چاپ دوم، تهران: سمت.
- سفادی، یاسین حمید (۱۳۸۱). *خوشنویسی اسلامی*، چاپ دوم، تهران: مؤسسه اسلامی.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۴). *تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*، چاپ اول، تهران: آگاه.
- سلطانی فر، صدیقه و دیگران (۱۳۷۶). *فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران*، چاپ اول، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سلمی، همایون (۱۳۸۸). *لیتوگرافی (چاپ سنگی)*، چاپ اول، تهران: چهارسوی هنر.
- شریعت‌مداری، علی (۱۳۸۱). *روانشناسی تربیتی*، چاپ پانزدهم، تهران: امیرکبیر.
- صفائی‌نیا، مهدیه (۱۳۸۹). *نقش و جایگاه تصویرسازی در کتاب‌های درسی، مقطع دبستان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر.
- علی‌نژادیان، ندا (۱۳۸۵). *بررسی تایپوگرافی دو دهه اخیر ایران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر.
- فلور، ویلیام. (۱۳۹۱). *چاپ سنگی فارسی از نگاه شرق شناسان: هشت مقاله درباره تاریخچه چاپ سنگی فارسی*. ترجمه: شهرروز مهاجر، ارکیده ترابی. تهران: پیکره.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). *درآمدی بر خوشنویسی ایرانی*، چاپ اول، تهران: فرهنگ معاصر.
- ماهری، مریم (۱۳۹۴). *تاریخچه آموزش زبان فارسی در ایران*، سه‌شنبه نهم تیر ۱۳۹۴، ساعت ۱۹.
- مجیدی، موسی (۱۳۶۴). *«تاریخچه مختصر کتاب‌های درسی و سیر تطور آن در ایران»*، فصلنامه تعلیم و تربیت. شماره ۴، صص ۹۵-۶۵.
- نجابتی، مسعود (۱۳۸۱). *خط در گرافیک*، تهران: مدرسه برهان.

URLs:

- www.shahrefarang.com/ 2015/02/07
 -www.cicicom. Ir/ category/ 2016/01/03

- www.asriran.com/ 2017/01/12
- <https://www.hambastegimeli.com/> 2016/10/01
- DSN1335.mihanblog.com/ 2015/01/02
- <http://www.kojaro.com/> 2016/02/01
- <https://irfont.ir/topics-tag/> 2016/03/01
- chapemarkazi.com/ 2016/01/23
- asrpress.ir/ 2016/01/01
- <http://axgig.com/> 2017/02/08
- www.khojastegan.com/ 2016/03/05

Archive of SID

Review of the Evolution of Letter Design in the First Farsi Book of Iran's Primary School During 1921 to 2016

Abstract:

The system of education at the beginning of the rule of Qajar dynasty was informal, organized in old-fashioned school buildings called 'Maktab Khaneh'. It was during the late Qajar sway that formal education became popular and around 1910, elementary education for seven-year old students became mandatory. Later at the time of Pahlavids, Persian language and literature textbooks became unified in terms of form and content for the first time. In the middle of Fath Ali Shah of Qajar's reign, publication of Persian language books began. At this point, mainly scribes were in charge of textbook writing generally using Naskh and Nastaliq scripts. With the advent of the printing industry (lithography and typography), Naskh and Nastaliq scripts were modified to adapt to the novel printing technology. With the spread of this technology, different font types fit for printing were developed. The readability of fonts is the first element to be considered when designing letters to be followed by beauty. In fact, being proportionate to text is one of the fundamental aspects of letter design. Fonts are created to serve diverse objectives, subjects, age ranges, audience psychological states and characters, gender, ... Letter design is one of the fundamental and practical branches of graphic design with various applications. With the establishment of the ministries of 'Culture' and then 'Education and Training', educational policies were embarked and the process is still being practiced today. One of such policies was content development and publication of books for various educational levels such as first grade of elementary school. Farsi book designed for this grade is the oldest one available and the first one with which the students get acquainted when formally entering the educational program. Letters, words and their shapes are essential to learning development. No Farsi book is as important for the development of linguistics skills, educating beginners and providing rudimentary education as Farsi book of the first grade of elementary schools. The most demanding part of education, is teaching alphabets to the first-graders of primary schools. Writing is the most complex skill of language learning. With its several prerequisites, the skill directly affects the process of personality building and self-confidence development in children whose inability in the skill will lead to the emergence of mental and psychological disorders. At the moment, Farsi book of the first grade of primary school has been designed to promote reading and writing skills, exercise mind and strengthen linguistic abilities. It is the only book learning which significantly influences the study of other books and the level of literacy. Writing is very important at this stage, so letters and words must be designed in a way that fits the students' physical and mental abilities. As a result, several scripts have been used in its content development. By means of a descriptive-analytical and qualitative method of research and desk study of library resources, the paper seeks to examine the process of evolution of the aforesaid book's fonts during 1921 to 2016 and answer these questions that what modifications have been made in the lettering of the Farsi book of the first grade of elementary school since the arrival of the printing industry in Iran? And what are the causes and effects of such changes?

The statistical population comprises of 10 volumes of Farsi books of the first grade of elementary schools.

The results achieved indicate that Nastaliq and Naskh scripts were the predominant fonts used in this textbook in 1921.

Ali Asghar Shirazi

(Corresponding Author)

Associate Professor, Shahed University
Email: a_shirazi41@yahoo.com

Zinat Lotfi Asef

M.A. Student, Soore University
Email: lotfizinat@yahoo.com

Between the years 1958 to 1963, the necessity for the introduction of letters fit for printing led to the development of new fonts. Since Naskh was capable of modification and conversion into print letters, this script was used for publication. Since 1962, the use of Nastaliq script in textbooks lost its popularity. In 1991s, horizontal, vertical, diagonal and curve lines were added to Farsi textbooks to facilitate the practice of writing. But since 2001 onwards, three types of scripts including cursive, Naskh and Nastaliq have been used in Farsi books of first grade of elementary schools which has created problems for the students. Meanwhile, no proper font has been designed for this purpose so far.

Keywords: Letter Design, Farsi, First Grade of Elementary School

References :

- Afshar Mohajer, Kamran. (1388). *Graphics in the publishing industry. (1st ed.)*. Tehran: SAMT.
- Ali Nezhadian, Neda. (2006). *Survey of Iran's Typography during the Last Two Decades* (dissertation), Tehran Art University.
- Azazi, Shahla. (1991). Contradiction between Education & Society. *Olum-e Ejtemae Quarterly*, 1 & 2, 55-79.
- Flora, William. (1391). *Persian Lithography form the Orientalists: Eight Articles on the History of Persian Lithography*. Translation: Shahrooz Mohajer, Orkideh Torabi. Tehran: Peikare.
- Ghelich Khani, Hamid Reza. (2013). *An Introduction to Iranian Calligraphy* (1st ed.). Tehran: Farhang-e Moaser.
- Haji Aghajani, Hadi. (1999). *Calligraphy Instructions for Teachers*. Tehran: Iran Printing TextBook Co.
- Mahery, Maryam. (2015). *History of Persian Language Education in Iran*. Retrieved from <http://mabanifarsizkb.blogfa.com/post/40>.
- Majidi, Mousa. (1985). Brief History of Textbooks & Their Evolution in Iran, *Talim va Tarbiat Quarterly Journal*, 4, 65-95.
- Nejabati, Masoud. (2002). *Line in Graphic Art*. Tehran: Borhan School.
- Rahnavard, Zahra. (2009). *Iranian Art History during Islamic Book Design Era (2nd ed.)*. Tehran: SAMT.
- Rezaeinabard, Amir. (2013). *Calligraphy and Letter Design (2nd ed.)*. Tehran: Jamal-e Honar.
- Safadi, Yassin Hamid. (2002). *Islamic Calligraphy (1st ed.)*. Tehran: Islamic Institute.
- Safaee Nia, Mahdieh. (2010). *The Role & Standing of Illustration in Textbooks of Elementary Level* (dissertation), Tehran Art University.
- Salimi, Homayoun. (1388) *Lithography(1st ed.)*. Tehran, Charsoohonar.
- Shariatmadari, Ali. (2002). *Educational Psychology (15th ed.)*. Tehran: Amir Kabir.
- Sultanifar, Sedigheh and others. (1376). *List of Lithography Textbooks available at the National Library of the Islamic Republic of Iran (1st ed.)*. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran.
- Soltanzadeh, Hossein. (1985). *History of Iranian Schools Since Ancient Times till the Establishment of Darulfonon(1st ed.)*. Tehran: Agah.
- Teymouri, Kaveh. (2012). Teaching Cursive Writing in Elementary Schools. *Roshd-e Amoozesh-e Honar*; 9(4), 42-53.

URLs:

- www.shahrefarang.com [Accessed 7 February 2015]
- [www.cicicom.ir/ category](http://www.cicicom.ir/category) [Accessed 3 January 2016]
- www.asriran.com [Accessed 12 January 2017]
- <https://www.hambastegimeli.com> [Accessed 1 October 2016]
- DSN1335.mihanblog.com [Accessed 2 January 2015]
- <http://www.kojaro.com> [Accessed 1 February 2016]
- <https://irfont.ir/topics-tag> [Accessed 1 March 2016]
- www.chapemarkazi.com [Accessed 23 January 2015]
- www.asrpress.ir [Accessed 1 January 2016]
- <http://axgig.coml> [Accessed 8 February 2017]
- www.khojastegan.com [Accessed 5 March 2016]